

АКСІОМАТИЧНИЙ ПІДХІД ЯК ЗАСІВ ПОДОЛАННЯ ПОНЯТІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Стаття присвячена розкриттю сутності та можливостей аксіоматичного підходу у подоланні понятійної невизначеності у психології.

Автор наголошує на необхідності побудови інформативного термінологічного словника психологічної науки. Розуміння психологічної картини світу будується на лінійно – нелінійному й локально – нелокальному принципах.

Ключові слова: аксіома, аксіоматичний підхід, несуперечливість теорії, типологія, особистість, нелінійність, інтегральна індивідуальність, філософсько-типологічний підхід.

Сучасний період розвитку культури відзначається підвищеним інтересом до психологічних знань, до розширення психологічної практики (що особливо характерно для пострадянського простору). Така ситуація змушує активізувати як наукові пошуки, так і технологічні дослідження у середовищі психологів. Дуже часто на шляху взаєморозуміння між психологами стоїть понятійна, термінологічна невизначеність в описі психологічних явищ. Проблема посилюється і тим, що часто психологічні поняття широко застосовуються у літературі, мистецтві, а також на рівні побутового спілкування людей. Особливо важко у цій ситуації доводиться студентам, котрі опановують професію психолога. У величезному потоці психологічної інформації їм необхідно розібратися у термінологічній плутанині, коли одні й ті ж самі психологічні явища у різних психологічних школах, напрямках, підходах позначаються різними поняттями. Така ситуація породжує еклектичність у свідомості студентів і не сприяє формуванню цілісної психологічної картини світу. А тому особливої актуальності набуває пошук шляхів подолання понятійної невизначеності як на рівні наукових досліджень, так і у процесі розробки методичного забезпечення вивчення психології у вищих навчальних закладах.

Метою цієї статті є опис одного із можливих способів подолання понятійної кризи у психології, яким вважаємо аксіоматичний підхід до побудови психологічних концепцій і понятійного словника наукової психології.

Широко вживаний у вітчизняній психології філософсько-типологічний підхід до дослідження психологічних явищ як метод упорядкування та класифікації інформації через відсутність у його арсеналах нових перспективних логічних схем аналізу інформації, сучасного наукового апарату також переживає кризу: термінологічний словник науки рясніє дублюючими один одного поняттями, у визначенні термінів часто спостерігається тавтологія і, отже, теоретичні моделі перестають виконува-

ти інформативні, прогностичні функції, втрачаючи свою практичну значущість.

Типологічний підхід до вирішення, наприклад, проблеми дослідження типів особистості й особистісного самовизначення, хоча і дозволив дослідникам підійти до реалізації ідеї впорядкування термінів через пошук методами математичної статистики узагальнених понять, проте не зміг справитися з породженим у своїх же надрах не менш сильним недоліком – філософською багатозначністю основних понять з одного боку і багатоваріантністю визначення конкретного психологічного поняття – з іншого.

Така ситуація у психологічній науці на практиці призводить до того, що різними і часто ніяк неузгодженими поняттями можна описати одне й те ж саме психологічне явище. Так, якщо до поняття *самовизначення* і *вибір* [2; 12] додати ще й такі терміни як *установка*, *життєва позиція*, *диспозиція* [7], то тоді потрібно буде визнати, що здатність суб'єкта свідомо вибирати необхідну у певний момент установку (тобто самовизначатися) і є вираженням життєвої позиції особистості. Однак обидва поняття (*позиція* і *диспозиція*), наприклад, відповідно дослідженню С. Л. Маркова [7] відображають одну психологічну реальність: взаємодію особистості з соціальним середовищем. При цьому поняття акцентують і виражають різні аспекти цієї реальності: *диспозиція* – цілісний акт взаємодії, *позиція* – її суб'єктивний, внутрішній полюс. Залишається незрозумілим, що у такому разі заважало авторам [4; 7] скористатися поняттями міжособистісної та внутрішньоособистісної взаємодії (які давно вживаються у вітчизняній психології).

Утім, пошук нових понять у цьому випадку може бути обгрунтованим: потрібно було віднайти (шляхом філософських міркувань) нову найбільш узагальнену детермінанту поведінки людини. Життєва позиція як одна з таких детермінант, до того ж суб'єктивно відображає як систему суспільних відношень, так і способи реалізації цих відношень, і водночас вклю-

чає установку, яка розуміється Д. Н. Узнадзе як готовність особистості до певної поведінки [13].

Нітрохи не зменшуючи переваг філософсько-типологічного підходу і проаналізованих конкретно-психологічних досліджень, підкреслимо, що наводити приклади аналогічних, наявних у психологічній літературі узагальнених понять однієї й тієї ж психологічної реальності можна було б і далі, доводячи чи спростовуючи їх більшу або меншу наукову значущість стосовно один до одного та реальності.

І в одному, і в іншому випадку, якщо ми залишимося у межах філософсько-типологічної логіки, то будь-які спроби знайти дійсно вірний шлях до об'єктивного відображення реальності у термінах філософсько-типологічних моделей виявилися б марними і безперспективними з самого початку.

Неможливість розв'язання термінологічної кризи засобами застарілої для переробки інформації логіки наукового методу є суттю і закономірним результатом розвитку будь-якої аксіоматичної науки, тобто методу, що базується на ряді первинних постулатів або тверджень, які приймаються без доведення. І тут зовсім не відіграє ніякої ролі факт визнання чи невизнання у межах даного наукового методу аксіоматичних законів побудови науки: свідомо чи неусвідомлено дослідники користуються аксіоматичними "правилами гри" при побудові наукових моделей з опорою на аксіоми або постулати (у повній відповідності з теоремою Геделя про повноту і несуперечливість формальних систем [3; 6] завжди існує реальна можливість виникнення суперечностей між типологіями як емпіричними класифікаційними системами або між типологією і філософсько-методологічними основами моделей). Можливість вирішення таких протиріч лежить у більш широкій області, що охоплює цю систему відношень. Характерно, що неусвідомлене і, відповідно, науково необгрунтоване і непродумане використання постулатів у різноманітних моделях особистості лише прискорює кризові явища у хаотично накопичуваному термінологічному словнику психології особистості.

Отже, наявність термінологічної невизначеності у понятійному словнику психології особистості є необхідним і достатнім підтверджуючим фактом на користь того, що реально існує, але не враховується у теорії, аксіоматична природа походження різноманітних модельних уявлень психології особистості (активності, самовизначення тощо), незалежно від способів класифікації інформації у межах кожної конкретної моделі.

Природним виходом із ситуації, що склалася у психології, може стати визнання "аксіоматичних правил гри", які дозволяють дослідникам навчитися грамотній побудові

модельних уявлень. Останнє, зрештою, і має стати прологом до побудови інформативного термінологічного словника психологічної науки.

Далі детальніше розглянемо (у якості прикладу) питання про те, що слід вкладати у поняття аксіоми у теорії особистісного самовизначення.

У психологічних моделях аксіоми необхідно розглядати не як самоочевидні твердження, а як неявні визначення первинних понять. Таке розуміння аксіоми за Д. Гільбертом [1] дає можливість подати у сучасному вигляді аксіоматичний підхід до побудови психологічних теорій, коли в основу теорії закладається список неявно визначених понять у вигляді аксіом, які описують перелік основних властивостей цих понять. Причому, про неявно визначені поняття відомо лише те, що про них говориться в аксіомах.

Чітко усвідомлюючи, що психологія розвивається не за допомогою математичної логіки, а за допомогою психологічної інтуїції, далі на основі неявно визначених понять дослідником вводяться поняття, що визначаються, а з аксіом поступово виводиться теорія, в якій описуються властивості і відношення між поняттями. При такому розумінні аксіом на перше місце висувається проблема несуперечливості або ж сумісності системи аксіом (і, як наслідок, побудованої на її основі теорії).

Для доказу несуперечливості як однієї з найважливіших властивостей аксіоматичної теорії для формальних систем Д. Гільберт, наприклад, розробив теорію доведень, у якій дав глибокий логічний аналіз поняття математичного доведення [1]. Останнє дозволило аксіоматичний принцип доповнити новою компонентою – "правилами гри" або ж правилами логічного доказу, де в явній формі подаються логічні правила, за допомогою яких з одних тверджень одержують інші. Ці правила повинні стати об'єктом дослідження математичної психології.

Проте доведення несуперечливості може мати і відносний характер; несуперечливість однієї теорії базується на переконанні у несуперечливості іншої теорії, яку брали як модель для початкової системи аксіом. Останнє сприяє, зокрема затвердженню погляду, що предметом застосування аксіоматичного підходу може бути будь-яка модель теорії. Звідси можна зробити і таке зауваження: теорія буде несуперечливою, якщо знайдеться хоч би одна її несуперечлива модель.

Суперечливою називають таку теорію, в якій неможливо відрізнити дійсне твердження від помилкового. Термінологічний словник такої теорії містить тавтологію у визначенні понять, що дає можливість з вислову А одержати вислів А, що логічно заперечує перше:

$$A \Rightarrow (A \Rightarrow B)$$

Отже, у такій теорії будь-яке твердження В можна довести. Тому суперечлива теорія (чи ж несумісна система аксіом) не має ніякої пізнавальної цінності, тобто є неінформативною.

У зв'язку з цим підкреслимо, що будь-яка реалізація аксіоматичного підходу до побудови цілісної теорії повинна супроводжуватися описом так званих початкових і граничних умов моделі: необхідно давати опис аксіом, неявно визначуваних понять, аналізувати модель на несуперечливість з обговоренням і інших не менш важливих властивостей системи аксіом – таких як повнота, незалежність тощо [1]; бажаним є також обговорення меж застосування моделі у лінійному її наближенні або для опису нелінійних процесів.

Якби цими “правилами гри” свого часу скористався О. М. Леонтьєв при введенні у психологічну науку категорії предметної діяльності [5], то йому б не довелося, з одного боку, попереджати, навішуючи ярлики, про загрозу для психології “кібернетичного, логічного або соціологічного редукціонізму”, а, з іншого боку, (можливо, на інтуїтивному рівні) практично реалізувати аксіоматичний підхід до побудови трьохелементної схеми предметної діяльності.

Саме детальний розгляд у традиції описаного нами вище аксіоматичного підходу принципів труднощів, створюваних у психології двоелементною схемою аналізу явищ (тобто схемою $S \Rightarrow R$ – дія об'єкту – зміна поточних станів суб'єкта), а також “постулату безпосередності” Д. Н. Узнадзе [13], привів О. М. Леонтьєва [5] до виключно вірного висновку, що ніяке ускладнення початкової схеми, яка витікає з постулату безпосередності, так би мовити “зсередини”, не в змозі усунути методологічні труднощі, створювані нею у психології.

Все це спонукало О. М. Леонтьєва до розширення аксіоматики Д. Н. Узнадзе за допомогою заміни постулату безпосередності аксіомою опосередкування предметною діяльністю і побудови “трьохелементної схеми” ($S \Rightarrow$ діяльність $\Rightarrow R$), що включає середню ланку (“середній термін”) – діяльність суб'єкта.

Згідно законів розвитку аксіоматичних теорій, модель О. М. Леонтьєва також на певному етапі не зможе сприяти отриманню нової інформації або поясненню постійно виникаючих суперечностей у реальному житті без додаткових заходів для розширення прогностичних можливостей системи аксіом. Це об'єктивно існує обмеження будь-якої аксіоматичної теорії часто намагаються подолати шляхом розширення, наприклад, соціально-психологічної аксіоматики за рахунок міждисциплінарних (різномірних) досліджень.

З цих позицій тепер стає зрозумілим, чому В. С. Мерлін [8] наполягав на необхідності проведення різномірних досліджень особис-

тості від фізіологічного до психологічного і соціального, акумулюючи весь комплекс різномірних причинно-наслідкових зв'язків особистості у дуже ємкому понятті *інтегральної індивідуальності*. Інтуїтивно прагнучи підвищити якісний і кількісний рівень моделі, що вже виконала свою роль у перетворенні накопичених знань, В. С. Мерлін одним із перших усвідомив необхідність розширення психологічної моделі за допомогою введення постулату про багаторівневі зв'язки. Ідею багаторівневості при аналізі структури особистості використовував також і К. К. Платонов [9].

Дотримуючись вимог аксіоматичного підходу, будь-який дослідник завжди зможе відновити у найдрібніших деталях умови, в яких створювалася модель, що його цікавить, та експериментально перевірити висновки, тобто реалізувати у повному обсязі головну змістовну сторону наукового методу – повторюваність і відтворюваність наукових результатів.

Дотримання аксіоматичних законів побудови моделей (які, як показано вище, і без нашого бажання вже були і є стихійно аксіоматизованими), дає можливість одержати потужний на даному етапі розвитку науки засіб наукового впорядкування понятійного апарату теорії. За цих умов типологія як оригінальний засіб класифікації експериментально одержаної інформації також набуває нового змісту, наприклад, за рахунок розширення можливості впорядкування психологічних явищ (і понять, що ці явища відображають), які не підкоряються стохастичним законам розподілу.

Отже, типологічні побудови в аксіоматичних моделях можуть стати науковим фактом не тільки при статистичній обробці експериментальних даних, але і у результаті теоретичного аналізу систем аксіом і визначуваних понять. У цьому сенсі теоретичні методи побудови типологічних конструкцій у межах модельних уявлень мають відповідати принципу спостережуваності [11]. Уточнимо, принцип спостережуваності наголошує, що у науку повинні вводитися поняття, які можуть бути сформульовані на мові реального чи уявного експерименту.

Несуперечлива модельна аксіоматика завжди може бути гарантом правомірності будь-якого уявного / реального експерименту. Таким чином, проблема створення цілісної теорії, дієвої у реальному житті, практично не може бути розв'язана у межах старих логічних схем однозначно детермінованих зв'язків, де, наприклад, проблему багатозначного вибору неможливо ні вирішити, ні навіть поставити як завдання дослідження. Тому дослідження, наприклад, типології самовизначення особистості практично підміняється аналізом з позиції функціонування лінійної жорстко детермінованої системи типів поведінки особистості

при визначенні себе щодо соціокультурних цінностей суспільства.

На сьогодні є очевидним, що фундаментальна можливість подолання кризи у понятійному словнику сучасних психологічних теорій знаходиться у самому принципі конструювання модельних уявлень про психологію особистості – хоч і спонтанній та неусвідомленій, але все-таки аксіоматичній побудові моделей. Реалізація у повному обсязі аксіоматичних законів і правил створення психологічних теорій – найбільш оптимальний шлях для поліпшення інформативних можливостей вже існуючих теорій і нових моделей, а також побудови на цій основі несуперечливого понятійного словника науки при максимальному врахуванні вже накопичених знань, одержаних у межах лінійних жорстко детермінованих систем, та інформації, здобутої у межах нелінійних нежорстко детермінованих систем. Для успішного розв'язання дослідницьких завдань, наприклад, у рамках психологічної теорії особистості будь-яку типологію необхідно розглядати як науковий метод класифікації і впорядкування соціально-психологічних, соціологічних, педагогічних явищ і процесів, а також пов'язаного з ним термінологічного словника теорії. Типологія як класифікаційний метод базується не тільки на статистичній обробці експериментальних даних, але і на теоретичному аналізі аксіоматичних модельних уявлень. У цьому випадку необхідно спиратися на:

- закони і правила побудови несуперечливих систем аксіом як систем неявно визначуваних первинних фундаментальних понять;
- теорію доведень;
- схему введення визначуваних понять;
- опис початкових і граничних умов застосування моделей.

Сама ідея аксіоматичного підходу до дослідження особистості в умовах існування альтернатив під час вибору того чи іншого шляху до здійснення людиною вчинку з урахуванням реального впливу на цей вибір найближчого оточення людини не є всеосяжною і тим більше не підміняє собою методологію наукового методу. Ця ідея лише відображає реальні можливості нині існуючого наукового психологічного методу і як новий для психологів науковий інструмент указує на перспективу розвитку психологічної науки у повній відповідності з:

- загальнонауковим принципом відповідності (коли будь-яка нова більш загальна модель чи теорія, котра є розвитком старої класичної моделі, не відкидає її повністю, а включає класичні модельні уявлення, вказуючи межі їх застосування, причому у певних граничних випадках нова теорія переходить у стару);

- принципом спостережуваності (колі нові модельні уявлення вводяться лише за умови, коли вони відповідають певним психологічним поняттям, які можуть бути сформульовані на мові реального чи уявного експерименту).

Однак світ людини (її людська сутність) не вичерпується тими моделями, які надає уявне розпорядження науковий метод. Вірний цей світ стоїть не лише на логіці, а більшою мірою на інтуїції та вірі. Інтуїція та віра своїм існуванням установлюють символічну межу застосування логіки наукового психологічного методу, і в той же час є могутнім інструментом розширення можливостей науки за рахунок стрімкого проникнення інтуїції видатних мислителів, осяяних вірою, у сферу невідомого про людину.

Прикладом такого злету думки може бути міркування Е. Фромма. У своєму творі “Золоту ілюзію. Як я зіткнувся з Марксом і Фрейдом” він писав: “Я вірю, що основною альтернативою є для людини вибір між життям і смертю. Кожен вчинок містить у собі цей вибір. Людина вільна зробити його, але її свобода обмежена. І завдання людини – розширити межі свободи, посилити обставини, котрі сприяють життю і протистоять тим обставинам, які сприяють смерті. Життя і смерть, як вони обговорюються тут, – це не біологічні стани, а стани буття, відношення до світу... Справжнім нещастям для багатьох обертається те, що вони уникають вибору. Вони ні живі, ні мертві. Життя стає для них тягарем, безглуздим заняттям, а ділова активність – засіб самозахисту від болісного перебування у царстві тіней” [14].

Ми всі починаємо розуміти, що відповіді на цілий ряд питань про можливу поведінку посправжньому складних нелінійних систем, що опинилися у сфері інтересів психології, слід шукати саме на перетині властивостей цих систем і оточуючого їх середовища, властивостей, які через свою нелінійну природу не є результатом простого аддитивного додавання властивостей особистості і найближчого оточення.

Ця фундаментальна думка закладена нами в основу модельних уявлень про особистість в умовах реалізації нею взаємодії з навколишнім середовищем як аксіома: “Особистість як складну нелінійну багатопараметричну систему можна вивчати засобами наукового методу саме в просторі перетину властивостей цієї системи і найближчого до неї оточення тільки в процесі їх взаємодії” [10].

Зазначена аксіома встановлює початкові та граничні умови застосування моделі:

- Модель дає можливість досліджувати нелінійні процеси, коли не виконується принцип суперпозиції або накладання для досліджуваних психологічних влас-

тивостей особистості. Іншими словами, описати особистість як нелінійну систему означає врахувати у моделі багато режимів, не помітних при поверхневому розгляді, але таких, що існують у реальності і забезпечують розумне функціонування особистості.

- Модель описує особистість не взагалі як феномен, а лише з позиції логіки наукового методу, у тому числі, і за допомогою обчислювального експерименту, який може бути використаний для дослідження й прогнозування таких властивостей особистості, теоретичне і експериментальне вивчення яких традиційними методами або утруднено, або неможливо.
- Одержати відповіді на питання, які цікавлять дослідника, про можливу поведінку складної нелінійної системи особистості, включеної у систему функціонування суспільства, найближчого оточення тощо, можливо, лише вивчаючи зв'язки. Оскільки самою природою нелінійності ці зв'язки розшаровуються, структуруються, утворюючи певну стійку мережу у просторі взаємодії, то саме характер зв'язків, їх типологія розгалуження у просторі і несуть максимально корисну для науки інформацію про особистість та її можливу поведінку у тих чи інших умовах функціонування.

Необхідно відзначити, що саме осягнення зв'язків об'єднує у своїй основі науку, мистецтво й релігію. Так, наприклад, релігія як поняття з самого початку за своєю суттю позначає зв'язок людини з космосом, Богом. Відмінності між наукою, мистецтвом і релігією кореняться у методах отримання інформації про зв'язки, які цікавлять людину.

Саме аксиоматичний підхід дозволяє ввести у психологічне дослідження правило змушення (вынуждения): жорстко обґрунтований спосіб вирішення задач дослідження складноорганізованих процесів, властивостей і станів психіки засобами несуперечливого розширення можливостей моделей, що втрачають свій евристичний потенціал, введенням нових аксіом, у тому числі і неявно визначуваних. Що саме по собі дуже важливо для сучасної психології, оскільки з'являється методологічні й методичні можливості виведення явищ, які вивчаються, з колапсу дихотомічного опозиціонування за принципом "добре – погано". Іншими словами, психологія зможе перетворитися зі сховища історії думок визнаних авторитетів про психіку в інструмент дослідження живої психіки засобами самої ж психіки окремого дослідника у процесі їх взаємодії. Тільки після цього стане очевидним необхідність освоєння психологами вже давно відомих у математиці істин, заснованих на лінійно-нелінійному і локально-нелокальному принципах розуміння психологічної картини світу.

Список використаних джерел:

1. Вівальнюк Л. М. Числові системи / Л. М. Вівальнюк, В. К. Григоренко, С. С. Левіщенко. – К. : Вища школа, 1988. – 272 с.
2. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 19–26.
3. Журавлев Г. Е. Системные проблемы развития математической психологии / Г. Е. Журавлев – М. : Наука, 1983. – 288 с.
4. Карпенко З. С. Психологические особенности самоопределения младших школьников : Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Зіновія. Стеналівна. Карпенко. – К., 1989. – 24 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения : В 2-х тт. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1983. – С. 94–231.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
7. Марков С. Л. Внутриличностные структурные детерминанты профессионального самотворчества студентов : Автореф. дис. ... канд. психол. наук / С. Л. Марков. – К., 1990. – 16 с.
8. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 254 с.
9. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
10. Подшивайлова Л. И. Типология личностно-коллективистского самоопределения студентов в условиях учебного процесса : Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Лидия. Ивановна. Подшивайлова. – К., 1993. – 16 с.
11. Пуанкаре А. О науке / А. Пуанкаре. – М. : Наука, 1990. – 736 с.
12. афин В. Ф. Психология самоопределения личности / Учебное пособие по спецкурсу / В. Ф. Сафин. – Свердловск, 1986. – 141 с.
13. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 450 с.
14. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.

Статья посвящена раскрытию сущности и возможностей аксиоматического подхода в преодолении понятийной неопределенности в психологии.

Ключевые слова: аксиома, аксиоматический подход, непротиворечивость теории, типология, личность, нелинейность.

The article is dedicated to exposition of essence and possibilities of axiomatic approach in overcoming of concept vagueness in psychology.

Key words: axiom, axiomatic approach, non-contradiction of theory, typology, personality, non-linearity.